

ACTA MVSEI APVLENSIS
APULUM LIV
series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ARS ARCHAEOLOGICAE
Studii dedicate lui Nikolaus Boroffka la aniversarea a 60
de ani
Studies dedicated to Nikolaus Boroffka on his 60th
birthday

Volum îngrijit de/Edited by:

Horia Ciugudean,
Gabriel Tiberiu Rustoiu
Radu Ota

Editura „ASTRA Museum”

Alba Iulia

2017

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

RADU OTA - secretar de redacție

GEORGE BOUNEGRU - membru

CONSTANTIN INEL - membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

© 2017 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247-8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LIV

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXVII

Tehnoredactare: HORIA CIUGUDEAN, RADU OTA
Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA, BRÎNDUȘA
CIUGUDEAN-PANAITE

Textele nepublicate nu se restituie.

Tipărit la **Vertical Graphic SRL** Alba Iulia

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

TABVLA GRATVLATORIA.....	13
HORIA CIUGUDEAN, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, RADU OTA, Cuvânt înainte/Foreword.....	17
HORIA CIUGUDEAN, <i>Laudatio</i>	20
BIBLIOGRAFIE NIKOLAUS BOROFFKA.....	29

STUDII – STUDIES

GHEORGHE LAZAROVICI, CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, The Role of Salt in the Beginning of the Neolithisation Process in the southern Part of Central Europe and the Balkans <i>Rolul sării în debutul procesului de neolitizare în zona sudică a Europei centrale și a Balcanilor</i>	53
SABIN ADRIAN LUCA, ANA-MARIA PĂPUREANU, GHEORGHE NATEA, Date despre o cataramă de curea realizată din <i>Spondylus Gaederopus Linnaeus</i> , 1758, descoperită la Tărtăria – Gura Luncii – campania 2010 <i>A Belt Buckle made of Spondylus Gederopus Linnaeus, 1758, discovered at Tărtăria – Gura Luncii – the 2010 Campaign</i>	107
SABIN ADRIAN LUCA, TIBERIU BOGDAN SAVA, DORU PĂCEȘILĂ, OANA GAZA, IULIANA STANCIU, GABRIELA SAVA, BIANCA ȘTEFAN, Date radiocarbon din situl arheologic de la Turdaș – Luncă (cercetările preventive ale anului 2011) (I) <i>Radiobarbon Data from Turdaș – Luncă archaeological Site (the preventive Researches from 2011) (I)</i>	137
MIHAELA BLEOANCĂ, Un topor de tip Jászladany descoperit pe raza localității Tibru, com. Cricău (jud. Alba) <i>An Axe of Jászladany-Type discovered at Tibru, Cricău parish, (Alba county)</i>	147
MIHAELA-MARIA BARBU, MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Industria litică cioplită eneolitică de la Șeușa - Gorgan (com. Ciugud, jud. Alba) <i>The Copper Age lithic Industry from Șeușa – Gorgan (Ciugud parish, Alba county)</i>	155
CAROL KACSÓ, Necropola tumulară din bronzul târziu de la Bicz (jud.Maramureș, România) <i>Die Spätbronzezeitliche Hügelnekropole von Bicz (Kreis Maramureș, Rumänien)</i>	189
CLAES UHNÉR, SVEND HANSEN, HORIA CIUGUDEAN, GABRIEL BĂLAN, RALUCA BURLACU-TIMOFTE, Structura și demografia	

<p>așezării de la Teleac: o fortificație din Transilvania de la sfârșitul epocii bronzului - începutul epocii fierului <i>Settlement Structure and Demography in Teleac: a Late Bronze Age – Early Iron Age Hillfort in Transylvania</i></p>	211
<p>BIANKA NESSEL, "Leaf shaped" Negatives and their Meaning: a rare Mould Type from the Teleac Hillfort, jud. Alba Transilvania <i>Negativele în formă de frunză și semnificația lor: un tip rar de tipar din fortificația de la Teleac, jud. Alba, Transilvania</i>.....</p>	247
<p>MONICA ȘANDOR-CHICIDEANU, Figurine zoomorfe din bronz și lut din zona lacului Bistreț, jud. Dolj <i>Zoomorphe Figurinen aus Bronze und Ton des Bistret-See Gebietes, Kreis Dolj</i>.....</p>	263
<p>CRISTINEL FÂNTÂNEANU, ADRIAN COSMIN BOLOG, OVIDIU OARGA, O piesă de bronz descoperită la Gâmbaș (mun. Aiud, jud. Alba) <i>A Bronze Object discovered at Gâmbaș (Aiud Municipality, Alba County)</i>.....</p>	281
<p>RADU OTA, ILIE LASCU, GEORGE BOUNEGRU, Un mausoleu descoperit recent și problema existenței unor asemenea construcții la Apulum <i>A recently discovered Mausoleum and the Topic of Existence of some funerary Buildings at Apulum</i>.....</p>	287
<p>FLORIN CIULAVU, Pușculițele romane descoperite la Apulum <i>Roman Money Boxes discovered at Apulum</i>.....</p>	313
<p>RADU OTA, CRISTIAN TITUS FLORESCU, Un altar votiv descoperit în castrul legionar de la Apulum <i>A votive Altar discovered in the legionary Camp of Apulum</i>.....</p>	329
<p>DANIELA CIUGUDEAN, Roman bronze Military Equipment and Harness in the Collections of the Alba Iulia Museum. I. Belt and Baldric Plates <i>Echipament militar roman și piese de harnașament din bronz în colecțiile muzeului din Alba Iulia. I. Aplici de centură și balteus</i>.....</p>	341
<p>CĂLIN COSMA, ADRIAN COSMIN BOLOG, OVIDIU OARGA, Morminte avare recent descoperite la Gâmbaș (jud. Alba) – punct "Ogoarele de jos" <i>Neu entdeckte awarische Gräber in Gâmbaș (Kreis Alba) – Standort "Ogoarele de jos"</i>.....</p>	409

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII
RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

- DAN ANGHEL, Aspecte ale restaurării materialului arheologic descoperit la Alba Iulia - Recea
Restoration Aspects of the archaeological Material discovered in Alba Iulia – Recea..... 435
- SORIN ȘERBAN, Restaurarea unui vas de mari dimensiuni aparținând culturii Wietenberg
The Restoration of a Wietenberg big Pot..... 451

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ
REVIEWS AND READER'S NOTES

- ZENO KARL PINTER, Mihai Bărbulescu, *Arheologia azi, în România*, Editura Idea Design & Print, Cluj, 2016, 224 pagini, cu o prefață de Aurel Codoban..... 459
- VIORICA SUCIU, Valentin Dolfi, *Repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul județului Vâlcea*, Societatea Numismatică Română, București, 2016, 157 p..... 464
- RADU OTA, (Editors: Oana Tutilă, Nicolae Cătălin Rișcuța, Iosif Vasile Ferencz), *Archaeological Small Finds and their Significance. Proceedings of the Symposium on Games and Toys*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016, 130 pagini, 57 figuri, 2 planșe..... 467
- RADU CIOBANU, Robert Bedon, Hélène Maveraud-Tardiveau (edit.), *Présence des divinités et des cultes dans les villes et les agglomérations secondaires de la Gaule romaine et des régions voisines, Caesarodunum XVII-XLVIII*, Limoges, 2016, 591 pag, cu ilustrații și grafice alb-negru..... 470
- Lista autorilor..... 473

ACTA MUSEI APVLENSIS LIV

ARS ARCHAEOLOGICAE

***Studii dedicate lui Nikolaus Boroffka la aniversarea
a 60 de ani***

***Studies dedicated to Nikolaus Boroffka on his 60th
birthday***

Volum îngrijit de/Edited by:

Horia Ciugudean,
Gabriel Tiberiu Rustoiu
Radu Ota

Editura „ASTRA Museum”

Alba Iulia

2017

Nikolaus Boroffka

UN ALTAR VOTIV DESCOPERIT ÎN CASTRUL LEGIONAR DE LA APULUM

Radu OTA
Cristian Titus FLORESCU
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Cuvinte cheie: divinitate, altar votiv, castru legionar, legiunea a XIII-a Gemina.

Key words: divinity, votive altar, legionary camp, legion XIII Gemina.

Cercetările arheologice prilejuite de restaurarea clădirii Comisariatului de Război¹ (Pl. 1) construite în timpul dominației habsburgice, dar și de edificarea unei săli de conferințe, au scos la lumină date cu privire la locuirea de pe a treia terasă a Mureșului din perioada La Tène până în sec. XVIII². Subiectul acestui articol îl constituie o importantă descoperire epigrafică de epocă romană, ilustrată de un altar votiv (Pl. 3/2, 3) din calcar identificat la intrarea într-una din camerele aparținătoare unui *contubernium*, și anume, în cea în care se depozitau armele (*arma*). Pe scurt, în săpăturile noastre am dezvelit laturile interioare a două barăci situate față în față, din suprafața cărora am scos la lumină o parte a suprafeței apartamentelor centurionilor (Pl. 2/2, 3/1). Aceste ziduri vor fi conservate și introduse într-un nou circuit muzeal.

Castrul roman de la Apulum, construit de legiunea a XIII-a Gemina pe a treia terasă a râului Mureș, are formă rectangulară, cu laturile de 470/480 (N-S)-440 (E-V) m și a fost clădit din piatră în tehnica *opus quadratum*. Este presupusă o fază anterioară, traianică, din val de pământ cu palisadă de lemn, explicată neconvingător³. Cercetările din 2011 au dezvelit o parte a clădirii comandamentului, care își așteaptă publicarea în detaliu⁴. Ultimele săpături arheologice efectuate pe incinta vestică a fortificației, au adus noi date cu privire la intervențiile din perioada romană târzie, între sfârșitul sec. III - începutul sec. IV, când a avut loc o reconstrucție a zidului⁵.

¹ Este vorba despre o clădire în formă de "U", construită în sec. XVIII după proiectul arhitectului Giovanni Morando Visconti, cel care a gândit și planul fortificației bastionare habsburgice. Vezi: Fleșer 2006, p. 94. Pe un plan al locotenent-colonelului Konrad von Weiss din 1736 clădirea Comisariatului de Război este marcată cu litera O. Pe un alt plan atribuit aceluiași autor, datat între 1736-1738, clădirea habsburgică este notată cu litera I. Vezi: Anghel 1986, p. 252, Fig. 2; idem 1994, p. 289, Fig. 3.

² Informația arheologică cu privire la această săpătură va face obiectul unei viitoare monografii pe care sperăm să o edităm în viitorul apropiat.

³ Anghel 1975, p. 268, Fig. 7-9; Rusu 1979, p. 53; Heitel 1985, p. 215-231; Moga 1998, p. 46-47.

⁴ Gudea *et alii* 2015, p. 233-241.

⁵ Ota, Florescu 2016, p. 205-234.

Revenind la subiectul supus analizei, altarul a fost descoperit în *praetentura dextra*, una dintre zonele unde se aflau barăci ale soldaților legiunii. Cele două barăci, dispuse față în față (PI. 3/1), sunt perpendiculare pe *uia principalis*⁶. Acest altar votiv a fost identificat *in situ*, așezat pe o plintă din calcar, dreptunghiulară, la o adâncime de 2,40 m (PI. 2/1), în apropiere de apartamentul centurionului, lângă ușa de intrare într-una din încăperile destinate depozitării armelor (*arma*) dintr-un *contubernium*. Partea superioară a monumentului, coronamentul, este spart din vechime, dar, cu toate astea, textul se păstrează în proporție de 90%. Altarul (PI. 3/2, 3) (h-56 cm; dimensiuni bază: 45,5 X 40 cm) era așezat pe un postament dreptunghiular (h-13 cm, L-57,5 cm, l-55,5 cm). Piesa epigrafică a rămas nefinisată, beneficiarul considerând că nu mai este nevoie ca partea din spate, care era lipită de peretele exterior al încăperii (*arma*), să fie înlăturată prin cioplire de către lăpicid. Se observă pe părțile laterale urmele șanțurilor de demarcare a locului unde urma să fie cioplită piatra, în zona zarului⁷.

Câmpul epigrafic este alcătuit din cinci rânduri și are dimensiunile păstrate de: h-34,5 cm, l-32,5 cm. Înălțimea literelor diferă destul de mult pentru aproape fiecare rând în parte: rd. 1: h-5 cm; rd. 2: h-5,5-6 cm; rd. 3: h-5 cm; rd. 4: h-5 cm; rd.5: h-4 cm. *Interpunctio* între I și O, la rd. 1. La rd. 4, litera S este micșorată. Litera I din primul rând se păstrează parțial (h-2,5 cm), la fel și litera O (h-3,5 cm). De asemenea semnul centuriei din rândul doi abia dacă se distinge. La rândul 3 litera I se păstrează parțial (h-3,5 cm).

Textul se lecturează în felul următor:

I(oui)*O(ptimo) [M(aximo)]/Gen(io) (centuriae)/M(arcus)
Atti(us)/Valens/Optio.

Traducere: "Lui Iupiter cel prea bun și prea mare (și) Geniului protector al centuriei, M(arcus) Atti(us) Valens *optio*".

Grafia este neîngrijită, aspect care ne indică perioada anarhiei militare.

Este al doilea monument de la Apulum care atestă un Genius protector al centuriei. Primul altar descoperit aici, închinat acestei divinități, azi păstrat la Hofbibliothek din Viena, este dedicat de un anume Tib(erius) Claudius Mansuetus, care a deținut de asemenea gradul de *optio*⁸. Ambele personaje, cu același grad militar, au *tria nomina* de sorginte italică.

Iupiter este una din divinitățile militare (*dii militares*), care are în atribuții protejarea armatei și a statului roman⁹. La Apulum se bucură de cele mai multe

⁶ Ca planimetrie, barăcile sunt asemănătoare celor cercetate în mai multe castru de legiune de pe *limes*-urile britanic și renano-danubian, dar și în Numidia: Inchtuthil, Caerleon, Noviomagus, Novaesium, Aquincum, Potaissa, Lambaesis. Vezi: Webster 1985, p. 186-188, fig. 33-34, 35a-b; Bărbulescu 1997, p. 33-35, Abb. 5; Baatz 2000, p. 150-153, fig. 12.4a-b, 12.5a-c; Németh 2003, p. 88, Abb. 3. Barăci asemănătoare întâlnim și în castrul auxiliar de la Drobeta, Dacia Superior. Vezi: Marcu 2009, p. 135-138, Fig. 29-30.

⁷ Astfel zarul ar fi trebuit să aibă 30 cm grosime, dar, nefiind finisat, a rămas la 36 cm.

⁸ Moga 1985, p. 136; IDR III/5, 79; Ștefănescu-Onițiu 2009, p. 83; Cupcea 2014, p. 31, nr. 102.

⁹ Ferrari 2003, p. 469.

dedicații din mediul militar al provinciei, iar în majoritatea situațiilor este atestat cu epitele Optimus și Maximus¹⁰.

Geniile erau în general niște divinități care aveau un rol apotropaic. Se constituie ca spirite protectoare ale fiecărui om, fiecare individ primind la naștere un geniu. De asemenea orice instituție, loc, colegiu profesional sau religios, activitate umană, oraș, provincie, unitate militară etc. posedă geniul propriu protector¹¹. În Dacia sunt atestate 56 inscripții ale Geniilor de orice tip, dintre care 18 provin din mediul rural¹².

În cazul de față avem de-a face cu unul din geniile militare, Genius centuriae. Cultul său își face apariția la Roma la începutul sec. II p.Chr., în cadrul trupelor de *uigiles*, iar începând cu împăratul Commodus este adoptat de garda pretoriană și de legiuni, astfel încât fiecare centurie își amenajează o capelă în barăcile în care locuiau¹³. Răspândirea cultului Geniului centuriei a fost cea mai mare în comparație cu cele ale celorlalte genii militare, un număr de peste 50 de inscripții descoperite în aproximativ 40 de castre fiind edificatoare în acest sens. Ca fapt divers, Carnuntum și Mogontiacum oferă mai mult de jumătate din monumentele votive închinat acestei divinități¹⁴. La Carnuntum, aproape la fel ca în cazul nostru de la Apulum, patru inscripții votive sunt așezate în curtea dintre cele două barăci, în apropiere de apartamentele centurionilor¹⁵.

Acest Genius centuriae este asociat cu Iupiter Optimus Maximus, ambele fiind divinități militare. Geniile protectoare ale centuriei amintesc de spiritul de camaraderie al soldaților¹⁶, având rolul de a proteja toți membrii centuriei¹⁷, dar și edificiul (*centuria*) în care locuiau¹⁸. Adorarea cultului Geniilor de către un soldat ilustrează în opinia lui O. Alexandrov o puternică romanizare¹⁹. O asemenea divinitate protectoare a centuriei este adorată și în castrul de la Potaissa prin două altare votive ridicate de un centurion, Aurelius Muca, și de un anume Aurelius Asclepiades²⁰. Genii ale centuriilor sunt atestate în Germania Superior în castrul de la Saalburg²¹, în Moesia Inferior la Gura Ialomiței²², în Britannia la Chester²³, și în Numidia la Lambaesis²⁴. Uneori Geniile protectoare ale centuriei sunt reprezentate

¹⁰ Ștefănescu-Onițiu 2009, p. 75, 77.

¹¹ Hild 1896, p. 1488, 1496; Spiedel, Dimitrova-Milčeva 1978, p. 1542-1544; Romeo 1988, p. 599; Kernbach 1989, p. 202; Grimal 2001, p. 202; Ferrari 2003, p. p. 384.

¹² Dudău 2013, p. 211.

¹³ Schmidt Heidenreich 2013, p. 118.

¹⁴ *Ibidem*, p. 119.

¹⁵ *Ibidem*, p. 119.

¹⁶ Ștefănescu-Onițiu 2009, p. 108.

¹⁷ Spiedel, Dimitrova-Milčeva 1978, p. 1546.

¹⁸ Schmidt Heidenreich 2013, p. 118.

¹⁹ Alexandrov 2012, p. 276.

²⁰ Cătiș, Bărbulescu 1978; p. 17-20, Fig. 1a-b; Bărbulescu 2004, p. 375-376, Fig. 1a-b, 2a-b.

²¹ CIL XIII 2, 7494.

²² ISM V, 127.

²³ Goldsworthy 2008, p. 69.

²⁴ Spiedel, Dimitrova-Milčeva 1978, p. 1546.

și prin statuaria minoră, cum ar fi statueta din bronz de la Bad Homburg, Germania Superior²⁵.

Personajul care închină inscripția pentru Iupiter Optimus Maximus și Genius centuriae este M(arcus) Atti(us) Valens, cu *tria nomina* italice, subofițer cu gradul de *optio* în cadrul legiunii a XIII-a Gemina. Se dovedește a fi prima atestare a acestui dedicant, iar descoperirea în sine întregeste lista cu *optiones* ai legiunii. *Optio* este un subofițer, al doilea în comandă după centurion. În timpul bătăliei prelua comanda centuriei dacă centurionul cădea în luptă²⁶. Purta un însemn de grad, bastonul (*hastile*), fiind responsabil cu menținerea liniei de luptă și așezarea soldaților în rând. Deținea și atribuții administrative în cadrul centuriei, ocupându-se cu aprovizionarea în condiții optime a trupeii²⁷.

În concluzie, altarul votiv din calcar dedicat lui Iupiter Optimus Maximus și Geniului protector al centuriei a fost dezvelit *in situ*, în apropiere de intrarea într-una din încăperile unui *contubernium*, în care se depozitau armele (*arma*). De asemenea se afla amplasat foarte aproape de apartamentul centurionului. Textul inscripției se păstrează în proporție de 90% și ne atestă încă un subofițer cu gradul de *optio*, care a activat în legiunea a XIII-a Gemina. Este vorba despre un personaj cu *tria nomina* de origine italică, M(arcus) Atti(us) Valens. Onomastica nu indică neapărat aceeași sorginte a dedicantului. Contextul arheologic și grafia ne indică, în lipsa altor elemente de încadrare cronologică mai fină, perioada anarhiei militare.

Mulțumiri

Ținem să aducem mulțumiri colegilor dr. George Cupcea și dr. Csaba Szabó pentru sfaturile și referințele bibliografice primite.

A VOTIVE ALTAR DISCOVERED IN THE LEGIONARY CAMP OF APULUM

SUMMARY

The latest epigraphic discovery in the camp of Legion XIII Gemina is the theme of our article. The discovery is a votive altar dedicated to Iupiter Optimus Maximus and to the protective Genius of the centuria by a non-commissioned officer with the rank of *optio*, M(arcus) Atti(us) Valens. It was identified *in situ*, to the entrance in *contubernium*, more precisely next to one of the rooms used to deposit the weapons (*arma*). This room was very close to the apartment of the centurion. After the writing manner of the letters, which are not carefully executed, and the context of the discovery, which is the last level of Roman

²⁵ Romeo 1988, p. 602.

²⁶ Webster 1985, p. 116-117.

²⁷ Cupcea 2014, p. 22-23.

habitation, the votive monument is placed chronologically during the military anarchy. We are not in the possession of data for a more precise dating. It is the second monument discovered in Apulum dedicated to the protector Genius of the centuria. This military deity is attested in Potaissa by the texts of two votive altars²⁸. Our character is attested for the first time and completes the list of options in Legion XIII Gemina.

FIGURE CAPTION

Plate 1. 1. The identification of the researched area in the plan from 1711 designed by Giovanni Morando Visconti; 2. The identification of the researched area in the project-plan of the bastion fortification from 1736, designed by Lt. Col. von Weis; 3. Satellite photo of the areal framing of the project; 4. Plan with the research units.

Plate 2. 1. The stratigraphic context of the discovery. Section 7, South profile; 2. General plan of the identified archaeological vestiges.

Plate 3. 1. Graphic reconstruction of the routes of the perimeter walls of the barracks; 2. Votive altar; 3. Photo votive altar.

Plate 4. Images of the votive altar *in situ*.

Abrevieri bibliografice:

- CIL XIII 2 - (ed. C. Zangemeister) *Corpus Inscriptionum Latinarum XIII: Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae, Part II. Inscriptiones Germaniae Superioris*, Berlin, 1905.
- IDR III/5, 1 - (ed. I. Piso) *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptions d'Apulum*, III/5, 1, Paris, 2001.
- ISM V - (ed. Emilia Doruțiu-Boilă) *Inscriptiones Scythiae Minoris V. Capidava – Troesmis - Noviodunum*, București, 1980.

Bibliografie:

- Alexandrov 2012 - O. Alexandrov, "Roman Army Religion in the Province of Lower Moesia", (ed. L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov) *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th c.A.D.)*, Sofia, 2012, p. 271-288.
- Anghel 1975 - Gh. Anghel, „Cetățile medievale de la Alba Iulia, I”, *Apulum*, XIII, 1975, p. 245-273.
- Anghel 1986 - G. Anghel, "Despre fortificația bastionară din sec. al XVIII-lea de la Alba Iulia", *Apulum*, XXIII, 1986, p. 245-259.
- Anghel 1994 - G. Anghel, "Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia", *Apulum*, XXXI, 1994, p. 283-303.

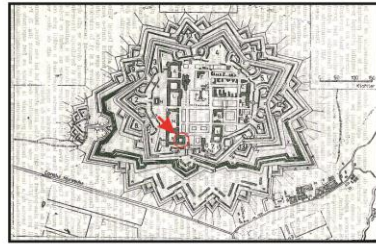
²⁸ Căținaș, Bărbulescu 1978, p. 17-20, Fig. 1a-b; Bărbulescu 2004, p. 375-376, Fig. 1a-b, 2a-b.

- Baatz 2000 - D. Baatz, "Chapter 12. Vegetius' Legion in the Archaeological Facts", (ed. R. J. Brewer) *Roman Fortresses and their Legions*, London - Cardiff, 2000, p. 149-158.
- Bărbulescu 1997 - M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda). Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Zalău, 1997.
- Bărbulescu 2004 - M. Bărbulescu, "Inscriptions votives pour les Génies protecteurs dans le camp légionnaire de Potaissa", (ed. L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzduc) *Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004, p. 375-379.
- Cătinaș, Bărbulescu 1978 - A. Cătinaș, M. Bărbulescu, "O epigrafă inedită din castrul de la Potaissa", *Potaissa. Studii și comunicări*, I, 1978, p. 17-20.
- Cupcea 2014 - G. Cupcea, *Professional Ranks in the Roman Army of Dacia*, BAR International Series, Oxford, 2014.
- Dudău 2013 - A. Dudău, "Cultul Geniilor la Micia: o privire asupra inscripțiilor", *Sargetia*, S.N., IV, 2013, p. 211-229.
- Ferrari 2003 - A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, București, 2003.
- Fleșer 2006 - G. Fleșer, *Cetatea Alba Iulia – Edificii istorice și amenajări urbanistice – The Citadel of Alba Iulia – Historical Buildings and Planning Arrangements*, Alba Iulia, 2006.
- Goldsworthy 2008 - A. Goldsworthy, *Totul despre armata romană*, București, 2008.
- Grimal 2001 - P. Grimal, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, București, 2001.
- Gudea et alii 2015 - N. Gudea, C. Inel, O. Oargă, "The Roman Camp of Apulum. Archaeological Research in the Principia", (ed. L. Vagalinski, N. Sharankov) *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012*, Sofia 2015, p. 233-241.
- Heitel 1985 - R. Heitel, "Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia 1968-1977", *SCIVA*, 36, 1, 1985, p. 215-231.
- Hild 1896 - J. A. Hild, "Genius", (ed. Ch. Daremberg, E. Saglio) *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, t. II, 2^{-ème} partie, Paris, 1896, p. 1488-1494.
- Kernbach 1989 - V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989.
- Marcu 2009 - F. Marcu, *Organizarea internă a castrelor din Dacia. The internal planning of Roman forts of Dacia*, Cluj-Napoca, 2009.
- Moga 1985 - V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985.
- Moga 1998 - V. Moga, *Castrul roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998.
- Németh 2003 - M. Németh, "Die Militäranlagen von Óbuda", (ed. P. Zsidi) *Forschungen in Aquincum 1969-2002. Zu Ehren von Klára Póczi. Clarae Póczi Octogenariae*, Aquincum Nostrum II, 2, Budapest, 2003, p. 85-91.

- Ota, Florescu 2016 - R. Ota, C. T. Florescu, "Observații asupra incintei vestice a castrului roman de la Apulum și câteva constatări istorice", *Apulum*, LIII, series archaeologica et anthropologica, 2016, p. 205-234.
- Romeo 1988 - I. Romeo, "Genius", *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC)*, Artemis&Winkler Verlag, Zürich, München, Düsseldorf, IV, Eros (in Etruria) – Herakles, 1988, p. 599-607.
- Rusu 1979 - M. Rusu, "Castrul roman de la Apulum și cetatea feudală Alba Iulia", *AIIA*, XXII, 1979, p. 47-71.
- Schmidt Heidenreich 2013 - C. Schmidt Heidenreich, *Le Glaive et l'Autel. Camps et piété militaires sous le Haut-Empire romain*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2013.
- Spiedel, Dimitrova-Milčeva 1978 - M. P. Spiedel, A. Dimitrova- Milčeva, "The Cult of the Genii in the Roman Army and a New Military Deity", (ed. H. Temporini, W. Haase) *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms in Spiegel der newren Forschung II*, Berlin - New York, 1978, p. 1541-1553.
- Ștefănescu-Onițiu 2009 - A. Ștefănescu-Onițiu, *Religia militarilor din Dacia Romană*, Timișoara, 2009.
- Webster 1985 - G. Webster, *The Roman Imperial Army of the first and second Centuries A.D.*, third edition, University of Oklahoma Press, Normann, 1985.

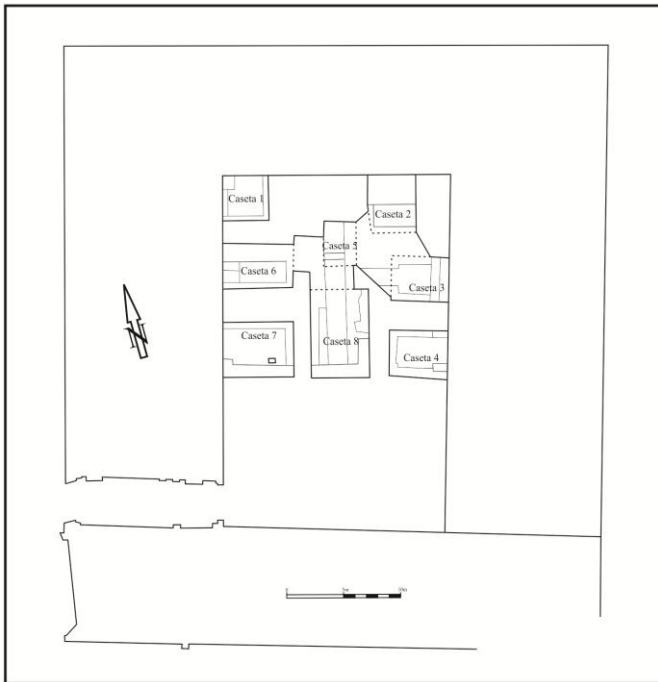
1

2

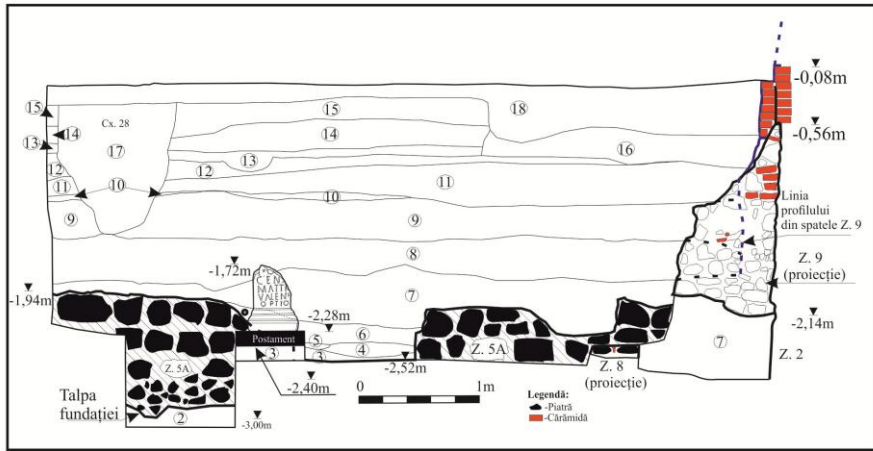

3

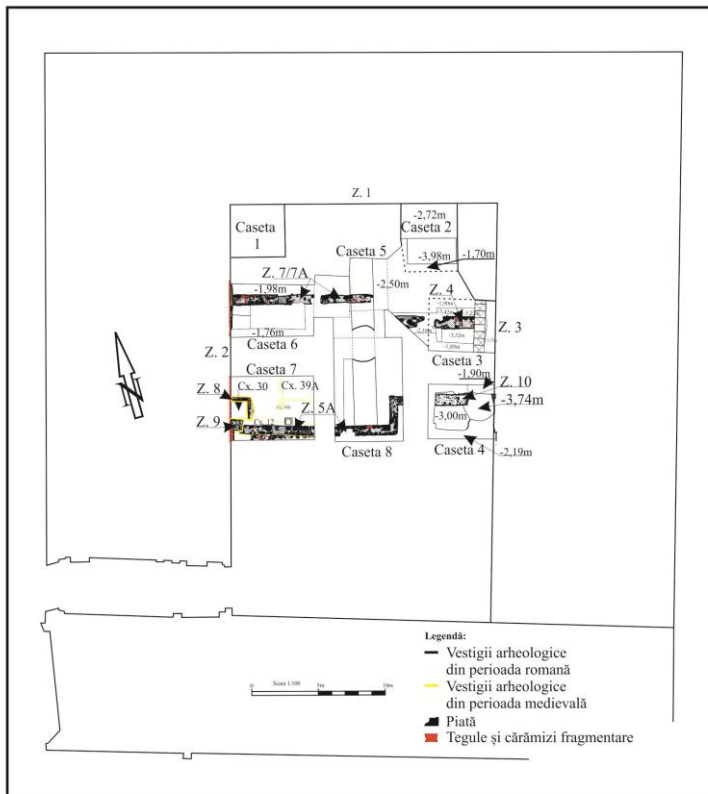

4

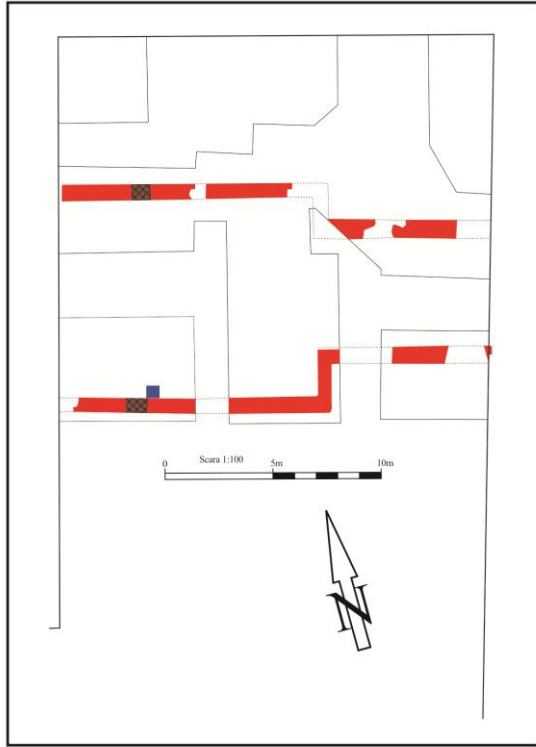
Planșa 1

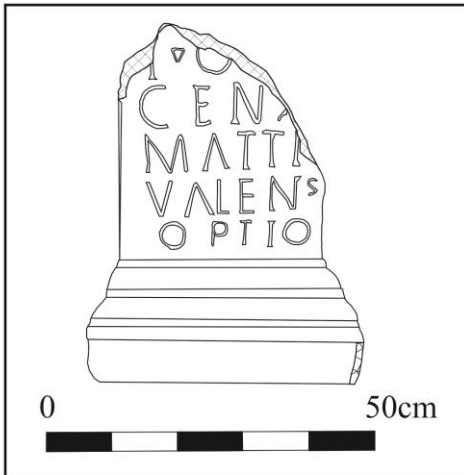
1

2

1

2

3

